

THE CHRISTIANITY IN BRITAIN

Constantin Claudiu COTAN
Assoc. Prof. PhD., University „Ovidius” of Constanța

Abstract: Christianity reached Britannia during the Roman occupation, the Christian tradition even mentioning some characters supposed to have evangelised the island. Christian tradition mentions the martyrdom of Saint Alban. Saint Patrick spread Christianity in Ireland. After the Roman retreat, the evangelisation continued through the clergy remained on the island. The Brittan Ninian started preaching in Scotland. The Picts and Scots were Christianised by Columba, also called the “Apostle of Scotland”. Saint August of Canterbury and his disciple Paulinus preached the Gospel amid the Anglo – Saxons. The organisation of the English Church was due both to archbishop Theodor of Canterbury and to the councils held in his time for keeping the unity of faith and cult with the Church of Rome. All these events were mentioned by Beda the Venerable in the Ecclesiastic History of the English People (Historiam ecclesiasticam gentis Anglorum). I present, in this study, some of the most important historical events which contributed to spreading Christianity and organising the Church of Britannia, till the Normans conquered the island in 1066.

Keywords: Christianity, church, monastery, monks, bishops, evangelisation

Creștinismul a prins rădăcini în Britania înainte de secolul al IV-lea, pătrunzând în nord până aproape de Scoția. Conform tradiției, pe insulă ar fi ajuns Simon Zelotul, care ar fi fost aici rășignit, Sfântul Aristobul, unul dintre cei 70 de ucenici ai Mântuitorului Iisus Hristos și chiar Iosif din Arimatea. Tertulian pomeneste de pătrunderea creștinismului între britoni în lucrarea sa *Adversus judaeos*. În secolul al II-lea este pomenită convertirea la creștinism a unui oarecare Lucius, despre care istoricii spun că a fost un rege al Britaniei, botezat de preoții trimiși de episcopul Eleutherius din

Galia. De altfel, și Beda Venerabilul ne prezintă în *Historiam ecclesiasticam gentis Anglorum* martiriul îndurat de Sfântul Alban, probabil pe la începutul secolului al III-lea. În Irlanda, unde creștinismul a pătruns mai timpuriu, la 431 episcopul Celestin I al Romei a trimis în calitate de episcop pe Palladius, un diacon roman hirotonit episcop¹³. Opoziția irlandezilor față de creștinism l-a obligat pe Palladius să părăsească Irlanda și să se îndrepte spre nordul Britaniei, unde s-a și stabilit. Meritul definitiv al încreșinării Irlandei i-a revenit Sfântului Patrick, un britan. Tatăl său era diaconul unei mici comunități, în care propovăduise Evanghelia Sfântului Ninian. Patrick a fost răpit de pirații irlandezi și a trăit în robie șase ani, pentru ca, după revenirea în Briania, să ceară dreptul de evanghelizare printre irlandezi. Deși a murit în 449 fără a avea succesul scontat, Sfântul Parick este considerat apostolul Irlandei.

În Scoția a început să predice britanul Ninian, un apropiat al lui Martin de Tours. Martin din Tours (316-397), s-a născut în Panonia, a slujit ca soldat roman, primind mai apoi botezul creștin. Pentru o perioadă a fost ucenic al Sfântului Ilarie de Poitiers, preferând însă viața eremitică pe care a dus-o în aspră nevoie. Ca apreciere pentru trăirea sa aleasă a fost numit episcop în orașul Tours. Întemeietor de mănăstiri și vestit pentru sfințenia sa, Sfântul Martin de Tours a contribuit la convertirea Galiei, fiind unul dintre cei mai îndrăgiți sfinți apuseni. Printre ucenicii săi a fost și Sfântul Ninian (+432), de neam britan. Acesta a dus cuvântul Evangheliei la triburile pictilor și a reușit să ridice câteva mănăstiri în nordul Britaniei, dintre care una a închinat-o chiar Sfântului Martin, învățătorul său. În secolul al XII-lea, Aelred, conducătorul abației de la Rievaulx, a redactat o biografie a sfântului Ninian, intitulată *Vita Sancti Niniani*. Meritul cel mare al convertirii pictilor și scoților l-a avut însă abatele irlandez Columba (521-597), supranumit și „apostolul Scoției”. Lucrarea sa cea mai importantă este, fără îndoială, ctitorirea Mănăstirii Iona, unde a stabilit un program intens de rugăciune și slujire. Până în anul 849 moaștele sale au rămas la Iona, fiind apoi mutate la Dunkeld, din cauza atacurilor vikingilor. Legați de tradiția irlandeză au fost și Sfinții Columban (543-615) și Gall (550-645), călugări la Mănăstirea Bangor, unde s-au desăvârșit în sfințenie¹⁴. Cu îngăduința stareșului mănăstirii, Columban și alți doisprezece călugări au mers în Galia, unde au întemeiat Mănăstirea de la Luxeuil. Fiind o fire aspră și cu o atitudine critică la adresa episcopilor franci, Columban a fost nevoit să se refugieze la Roma, întemeind Mănăstirea de la Bobbio, devenită repede un mare centru duhovnicesc al Italiei de nord, care urma regulile monahismului irlandez caracterizat de câteva principii precum ascultarea, tăcerea, postirea, sărăcia, umilința, castitatea, cântarea, discreția, mortificarea și perfecționarea. În acest timp, Sfântul Gall a ajuns în Elveția, propovăduind în rândul păgânilor de acolo, fiind cunoscut astăzi ca apostol al Elveției.

În secolul al VI-lea monahismul apusean a cunoscut o dinamică specială prin osteneala Sfântului Benedict din Nursia (480-543), părintele călugărilor din Apus. Născut în regiunea Umbria, în apropiere de Roma, Benedict a mers în rugăciunea eremitică de

¹³ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, edited by Bertram Colgrave and R.A.B. Mynros, Oxford at The Clarendon Press, Oxford University Press, 1969, p. 47.

¹⁴ Peter Brown, *Întemeierea creștinismului occidental. Triumf și diversitate, 200-1000 d. Cr.*, trad. Hans Neumann, Polirom, Iași, 2002.

tânăr. El este ctitorul mării mănăstiri de pe Muntele Cassino (Montecassino), unde și-a trăit restul vieții, fiind cinstit ca sfânt. Benedict a scris, urmând tradiția răsăriteană a Sfinților Vasile cel Mare, Pahomie și Ioan Casian, rânduiala monahală care apoi s-a răspândit în toată Europa occidentală. La baza regulii sale stau fecioria, sărăcia și ascultarea, adică cunoscutele principii vasilieni ale viețuirii monastice.

În mod cert, creștinismul a pătruns în Britania cu forță după Edictul de la Milan. La Sinodul de la Arles au participat și episcopi din Britania¹⁵. Prezența lor a fost consemnată și la Sinodul de la Sardica. Este sigur că sub amenințarea invadatorilor anglo-saxoni, o parte din populația de pe insulă s-a retras pe continent, stabilindu-se în peninsula Armorica (ulterior Bretania). Numai britanii din părțile muntoase ale apusului au putut să-și mențină independența și credința creștină: „Pe când britanii erau toți creștini de mult și se punea deja la cale convertirea irlandezilor, legiunile romane au trebuit, în anul 410, a se întoarce din Britannia, pentru a apăra patria lor; din această cauză, Biserica britanică, precum și cea irlandeză, fondată mai apoi (de la 432), rămăseseră treptat izolate de Biserica romană și de celelalte biserici de pe continent. Afară de aceasta, peste Britania venirea curând vremuri grele [...] anglo-saxonii erau păgâni și plini de fanatism contra creștinilor. Britanii creștini au fost siliți a se refugia în munții despre apus ai insulei, ca să-și salveze libertatea lor națională și religia [...] britanii nutreau ură contra anglo-saxonilor [...] nici nu încercau a predica anglo-saxonilor creștinismul, ceea ce de altfel făcuseră la alți vecini, precum picții, în 412, prin episcopul Ninian [...]”¹⁶.

Pe lângă cele patru regate anglo-saxone apărute în secolul al V-lea, Kent, înființat de iuți, Sussex controlat de saxoni, Wessex, condus de saxonii de vest și Anglia de Est, condusă de angli, în urma disputelor militare din veacurile V-VI, au fost organizate alte trei regate anglo-saxone: Essex, în estul insulei, condus de saxoni, Mercia și Northumberland în nordul Britaniei.

Când trupele romane s-au retras, Britania a căzut sub amenințarea picților și scoților, locuitorii din Scoția și Irlanda. Dar, chiar și după retragerea romanilor, legăturile cu Imperiul au continuat, iar clerul a păstrat contactele cu Roma și creștinismul continental. Prin anii 429 și 435, când prezența anglo-saxonă era o realitate clară în Britania, episcopul Germanus de Auxerre a făcut două vizite pastorale pentru a combate pelagianismul. La sfârșitul veacului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea, s-a ivit erezia pelagianistă, al cărei inițiator, Pelagius (354-cca. 418) era de origine britană. Unul dintre susținătorii înfocați ai ereziei, în Britania, a fost Agricola, fiul episcopului pelagian Severianus. Sfântul Germanus, ajutat de episcopul Lupus de Troyes, a fost nevoit să întreprindă o misiune împotriva ereticilor din Britania. Confruntarea cu susținătorii ereziei pelagianiste s-a desfășurat în mod public. Beda Venerabilul consemna în istoria

¹⁵ S. N. Miller, „The British Bishops at the Council of Arles (314)”, in *The English Historical Review*, vol. 42, no. 165, Jan., 1927, p. 79; William A. Chaney, „Paganism to Christianity in Anglo-Saxon England”, in *The Harvard Theological Review*, vol. 53, no. 3, pp. 200-201.

¹⁶ Eusebiu Popovici, *Istoria bisericească universală și statistica bisericească*, trad. Atanasie Mironescu, cartea I (De la întemeierea Bisericii până la dezbinarea dintre partea ei de răsărit și cea de Apus), ediția a II-a, Tipografia Cărților Bisericești, Cernica, 1926, pp. 31-33.

sa: „Autorii doctrinelor eronate au stat în umbră și, ca duhurile rele, s-au întristat pentru pierderea oamenilor care au fost salvați de la ei. În cele din urmă, după ce s-au consultat, au căpătat îndrăzneala de a intra într-o dispută publică, strălucind în îmbrăcăminte și sprijiniți de mulți; alegând mai degrabă să periclitizeze lupta, decât să se supună umilinței printre oameni de a fi tăcuți. O mulțime imensă de bărbați a fost adunată împreună cu soțiile și copiii lor. Oamenii s-au prezentat drept spectatori și judecători; dar părțile prezente s-au deosebit mult în aparență; pe de o parte, era credința divină, pe cealaltă gândirea umană; pe de o parte pietatea, pe cealaltă mândria; pe de o parte Pelagius, pe cealaltă Hristos. Sfinții preoți, Germanus și Lupus, le-au permis adversarilor să vorbească mai întâi, ocupând inutil timpul și umplând urechile cu cuvinte goale. Apoi venerabilii prelați au turnat din torentul elocvenței lor apostolice și evanghelice. Discursul lor a fost intercalat cu propoziții scripturistice, susținând afirmațiile, prin citirea mărturiilor scrise ale unor scriitori celebri. Vanitatea era demonstrată și necredința dezaprobată; astfel încât, la orice obiecție făcută împotriva lor, fără să poată răspunde, ei și-au mărturisit erorile. Oamenii, care erau judecători, s-au abținut de la violență, dar au însemnat judecata lor prin aclamații¹⁷”.

În 446, locuitorii Britaniei cereau ajutorul episcopului Aetius, care activa în nordul Galiei¹⁸. Pentru a se apăra în fața picților și scoților au apărut în Britania formațiuni politice ca cea condusă de regele Vortigern¹⁹. Acesta a cerut ajutor triburilor germanice ale anglilor și saxonilor de pe continent, care după intervenția lor au devenit treptat stăpâni. Invadatorii au distrus multe dintre edificiile de cult. Despre evenimente nota și Beda Venerabilul: „... edificiile publice și particulare au fost doborâte, preoții uciși în fața altarelor [...] dintre aceia care au putut fugi, unii au fost prinși în munți și masacrați; alții, înfometăți, s-au predat și dacă nu erau omorâți pe loc, deveneau sclavi. Iar alții, cu inima îndurerată, au fugit peste mări. Ultimii rămași au dus o viață nenorocită printre stânci și munți. Cea mai mare parte dintre celți se refugiaseră în regiunile muntoase din vest, unde se găsesc și astăzi. Se opriră aici, la malul mării, cățărându-se pe stânci. Dincolo începea o altă lume. Rămaseră pe mal, așteptând barca podarului [...] saxonii dădură acestor refugiați numele de gali, Wels, adică străini²⁰”. Cu toate că fusese separată de lumea creștină, Britania „și-a păstrat credința curată a primelor sinoade ecumenice [...] dacă a putut fi distrusă o civilizație celto-romană, evident, în parte, în sensul degradării monumentelor, nu a fost, însă, alterată inima acestei civilizații și noul suflet celto-roman, cel creștin [...] creștinismul pătrunsese adânc în sufletul celților, mistici din fire, încât în țările celtice: Irlanda, Țara Galilor, Scoția se formase o biserică independentă, care se străduia să practice o viață creștină ca în primele secole ale trăirii Evangheliei lui Hristos

¹⁷ Bede's *Ecclesiastical History of the English People*, pp. 58-59.

¹⁸ Ian Wood, „The Fall of the Western Empire and the End of Roman Britain”, in *Britannia*, 18, 1987, pp. 252-262.

¹⁹ Al. F. Platon, Laurențiu Rădvan, Bogdan P. Maleon, *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu*, Edit. Polirom, Iași, 2010, p. 72.

²⁰ Petre I. David, „Coincidențe și relații generale (indirecte) între Anglia și Dacoromania (sec. III-XIII)” (partea a II-a, împletire istorică), în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XCIII (1975), nr. 5-6, pp. 746-781.

și ale existenței Bisericii creștine, ca o nouă instituție religioasă în lume, întemeiată la Pogorârea Sfântului Duh”²¹.

Sfântul Illtyd (†535) a ridicat Mănăstirea Llantwit, în apropiere de Llancarvan, unde s-au forma Sfântul Samson (490-565), episcop de Dol, în Galia și Sfântul Gildas (516-570), de la care ni s-a păstrat o interesantă istorie a căderii Britaniei romano-celte sub ocupația anglo-saxonă. Deși sistemul religios anglo-saxon a fost unul politeist, călugărul Gildas afirmă că o parte din populație a păstrat creștinismul ca religie după retragerea romană. Beda Venerabilul consideră că anglo-saxonii s-au dovedit a fi mai buni creștini după convertirea lor în masă, la începutul secolului al VII-lea, decât britanii, fiind astfel justificată cucerirea Britaniei, deoarece s-au întors la adevărata credință, primind botezul creștin, fiind dispuși să împărtășească noua credință până la jertfă, chiar imitându-i pe apostoli. Ei au mărturisit creștinismul inclusiv în rândul irlandezilor și picților. Sunt pomeniți și o serie de sfinți precum Sfântul Petrock († 4 iunie 564), creștin de o deosebită pietate și Sfântul Kentiger patronul spiritual și ocrotitorul orașului Glasgow, hirotonit episcop în jurul anului 540. Printre cei care au cunoscut viața monahală de la Llantwit a fost Sfântul David (†600), cinstit astăzi ca ocrotitorul al Țării Galilor.

Sub amenințarea cuceritorilor, dar dorind și păstrarea unor tradiții, clerul britanic s-a izolat de cel anglo-saxon: „... clerul forma o clasă ce se numea clasa servitorilor sau a oamenilor lui Dumnezeu, Kuldei (Kelide), de aici și vechea Biserică a Britanilor, Irlandezilor și Scoțienilor se numea Biserica Kuldeilor. Kuldeii, adică eclesiastici britani, irlandezi și scoțieni mult timp nu voră a sta în comuniune cu clerul anglo-saxon, adică cu misionarii romani și cu succesorii lor; căci Kuldeii, pe lângă ura veche națională contra anglo-saxonilor, aveau încă vechi uzuri creștine, ce nu se potriveau cu cele romane de atunci”²². Izolarea față de continent a făcu ca în creștinismul britanic să se păstreze elemene vechi și chiar practica episcopatului căsătorit.

Către sfârșitul secolului al VI-lea misiunile creștine își reîncep activitatea printre anglo-saxoni. Un rol important în cadrul misionarismului occidental l-a avut papa Grigorie cel Mare unul dintre cei mai de seamă pontifi pe care i-a avut Biserica Apuseană²³. Om de o profundă spiritualitate, Grigorie a fost o personalitate carismatică, dar și prefect al Romei și fost secretar al papei Pelagius al II-lea²⁴. Prin Grigorie cel Mare și următorii papi, „Biserica de la Roma a ieșit din catacombe și a căpătat drepturi cetățenești [...], statul devine treptat creștin [...], iar episcopul Romei, fără a dori explicit aceasta, capătă o dimensiune cetățenească. La sosirea barbarilor, autoritatea sa o înlocuise pe cea a împăratului și papa este *defensor urbis*. Biserica dobândește, în acest fel, o dimensiune universală”²⁵. Papa Grigorie dorea trimiterea de misionari în Briania

²¹ Petre I. David, „Coincidențe și relații generale (indirecte) între Anglia și Dacoromania (sec. III-XIII)”, p. 760.

²² Eusebiu Popovici, *Istoria bisericească universală și statistica bisericească*, pp. 32-33.

²³ Paul Hayward, „Gregory the Great as „Apostle of the English” in Post-Conquest Canterbury”, in *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 55, nr. 1 / 2004, pp. 19-57.

²⁴ Jacques Le Goff, *Evul Mediu și nașterea Europei*, Edit. Polirom, București, 2005.

²⁵ Claudio Rendina, *Papii. Istorie și secrete*, trad. R. Gâdei, Edit. Bic All, București, 2002 pp. 7-8.

chiar înainte de a ajunge pontif roman²⁶. În anul 596, papa Grigore cel Mare (590-604) l-a trimis în Britania pe călugărul benedictin Augustin, starețul Mănăstirii „Sfântul Andrei” din Roma, însoțit de un grup de patruzeci de ucenici ca misionari. Regele Æthelberht din Kent și soția sa Bertha, o principesă francă, au primit pe misionari, îngăduindu-le să predice. Curând regele și majoritatea poporului au primit Taina Botezului. Convertirea regelui a determinat și convertirea în masă a supușilor. Episcopul Augustin și călugării misionari îi îndemnau pe cei convertiți să se supună episcopului Romei²⁷. Acest lucru este deosebit și de rapida încreștinare a anglo-saxonilor. Augustin și-a stabilit centrul episcopal la Canterbury.

Trepat creștinismul a pătruns și în alte regate anglo-saxone, chiar în Essex și Northumbria. Se pare că răspândirea creștinismului printre anglo-saxoni s-a datorat și unor elemente religioase asemănătoare prezente în politeismul saxon care îl avea în centrul zeităților pe Woden, asimilat acum în Iisus Hristos²⁸. Creștinismul a pătruns în ținuturile anglo-saxone treptat, misionarii fiind priviți cu suspiciune de regi și nobili. Astfel, papa Grigorie cel Mare căuta permanent, prin daruri și scrisori de laudă, să câștige bunăvoința regelui Æthelberht pe care l-a numit *Rex Anglorum*. Corespondența purtată de papa Grigorie cu regele Æthelberht și regina Bertha este de un interes deosebit. Astfel, scrisoarea trimisă de papă în 601 o asemena pe regina Bertha cu împărăteasa Elena prin contribuția adusă de ea la încreștinarea anglo-saxonilor. Papa s-a adresat și regelui Æthelberht: „Celui mai glorios Domn și celui mai de seamă fiu al său, Æthelberht, regele englezilor, din partea episcopului Grigorie. Dumnezeu atotțiitorul rânduiește pe oamenii cei buni pentru a fi conducători ai popoarelor, pentru ca prin intermediul lor să ofere darurile milei Sale, peste cei pe care i-a rânduit. Acest lucru știm că s-a întâmplat și în cazul poporului englez, peste care gloria ta a fost rânduită, ca prin darurile care ți-au fost oferite, cerești daruri să aibă și cei pe care tu îi stăpânești. Prin urmare, ilustrul meu fiu, să păstrezi cu grijă slava pe care ai primit-o de la Dumnezeu, grăbindu-te să ajuți la propovăduirea credinței creștine, pe care ai îmbrățișat-o, în rândul celor de sub stăpânirea ta; înmulțește zelul, muncind pentru convertirea lor; oprește cultul zeilor; distruge structurile templelor; sfătuiește pe cei de sub stăpânirea ta să aibă o viață mult mai curată, îndemnându-i, înspăimântându-i, liniștindu-i, îndreptându-i, dându-le ca exemplu de lucruri bune, pentru care îți vei găsi răsplata în Rai, al cărui nume și cunoaștere ar trebui să o răspândești pe pământ (...). În același fel și Constantin, împăratul nostru smerit, recuperând Imperiul Roman de la închinarea la idoli, și-a încredințat viața Atotțiitorului Dumnezeu și Domn Iisus Hristos, convertindu-se și el, și cei de sub stăpânirea sa”²⁹. Misiunea lui Augustin în regatul Kent a fost o reușită. De un real ajutor în misiunea desfășurată în Britania i-au fost și sfaturile date de papa Grigorie cel Mare. Acesta l-a îndemnat pe viitorul arhiepiscop de Canterbury să îi

²⁶ Spiridon Căndea, „Biserica Anglicană – scurtă privire asupra istoriei și doctrinei acestei Biserici”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XII (1967), ianuarie-martie, nr. 1-3, pp. 98-113.

²⁷ Cairns E. Earle, *Creștinismul de-a lungul secolelor. O istorie a Bisericii creștine*, Edit. Cartea Creștină, Oradea, 2007, p. 152.

²⁸ Marilyn Dunn, *The Christianization of the Anglo-Saxons c. 597-c.700. Discourses of Life, Death and Afterlife*, Continuum, New York, 2009, p. 64.

²⁹ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, pp. 111-115.

lase pe oameni să își păstreze vechile obiceiuri, dar să lucreze pentru încreștinarea lor. De pildă, festivalul închinat de saxoni zeiței Eostra, desfășurat în timpul primăverii, a fost treptat încreștinat, fiind asimilat sărbătorii Învierii Domnului, el devenind ceea ce astăzi este cunoscut drept „Easter” - Paști. În anul 619 Æthelberht și-a căsătorit fiica, Ethelburga, cu principele Edwin al Northumbriei care s-a botezat abia în anul 627. În Northumbria, episcopul Paulinus, ucenicul lui Augustin, a predicat Evanghelia începând cu anul 625. Prin activitatea sa s-a înființat scaunul episcopal de York.

După moartea lui Edwin al Northumbriei creștinismul din regiune a intrat într-o perioadă de decădere. Eadbald, urmașul său, a revigora păgânismul, dar în final s-a botezat. Earconbert, fiul său a poruncit ca toți idolii să fie distruși, iar Postul Paștelui de patruzeci de zile să fie respectat. Cel care a reînviat creștinismul în Northumbria a fost regele Oswald, care și-a petrecut copilăria ca refugiat la Mănăstirea Iona, înființată de călugării irlandezi. Exilat printre irlandezi a primit botezul, revenind apoi în Northumbria. Oswald, prin viața sa eroică și plină de evlavie creștină, a fost văzu ca un model de rege creștin³⁰. În ajutorul evlaviosului rege a venit starețul Aidan (†651) din Mănăstirea Iona, centrul unui ansamblu de mănăstiri din sudul Irlandei, unde fusese botezat și educat Oswald. Activitatea sa misionară s-a concretizat prin construirea de biserici și mănăstiri în întreaga Northumbrie. În Lindisfarne, locul său de rezidență, a fondat o mănăstire (635) și o școală frecventată de doisprezece elevi, după numărul apostolilor. În sărbătorirea Paștelui, episcopul Aidan a urma tradiția irlandeză, pentru o perioadă existând două date de sărbătorire a Paștelui, irlandeză și romană, fără a fi provocate dispute teologice aprinse. Totuși existau diferențe din punct de vedere administrativ-bisericesc și liturgic între călugării celți și cei ai episcopului Paulinus. Un rol important în viața religioasă din Britania l-a avut Sfânta Hilda (614-680), una dintre cele mai cinstite sfinte engleze. Nepoată a regelui Edwin, Hilda a fost botezată de Sfântul Paulinus de York, după care s-a călugărit în Galia. La revenirea în Northumbria, Hilda a întemeiat Mănăstirea Whitby, care a ajuns un centru spiritual important. Ucenic al lui Aidan a fost Sfântul Chad (†673 d. Hr.), fratele lui Cedd, care a petrecut mai mult timp în mănăstirile din Irlanda. La întoarcerea în Anglia, Chad a fost hirotonit, împotriva voinței sale, episcop de York. Cel mai important reprezentant al vieții monahale din Mănăstirea Lindisfarne, după Aidan, a fost Cuthbert, călugăr, stareț și episcop în această mănăstire. Sub influența mănăstirilor din Galia, mai cu seamă a celor din zona Parisului, multe dintre mănăstirile din Britania erau mănăstiri duble, de bărbați și de femei, fapt condamnat de arhiepiscopul Theodor de Canterbury, dar acceptat ca făcând parte din tradiția creștină a insulei.

Apostolatul lui Aidan în Northumbria a fost continuat în a doua jumătate a secolului al VII-lea de către urmașii săi: Finan, Colman și Tuda, toți episcopi celți. În anul 664, episcop al Northumbriei a fost numit Wilfrid, primul ierarh format la Canterbury, care a intrat în conflict cu arhiepiscopul Theodor de Canterbury, cel care dorea înființarea de noi episcopii în Northumbria. În Episcopia de Lindisfarne a ajuns acum

³⁰ Macarie Drăgoi, „Regele Oswald (634-642) și creștinismul anglo-saxon”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa*, Anul LI, 2006, pp. 189-194.

Cuthbert (634-687) „făcătorul de minuni al Angliei”, care îmbrățișase de tânăr viața monahală la Mănăstirea Melrose, sub îndrumarea starețului Eata, care a ajuns episcop de Lindisfarne.

Episcopul Wilfrid de York, s-a născut în anul 634, la câteva luni după înfrângerea și moartea regelui Edwin. A fost educat la Mănăstirea Lindisfarne, unde s-a distins încă de tânăr prin interesul pentru studiu. A mers la Roma pentru a cunoaște viața bisericească de acolo, fiind însoțit în această călătorie de prietenul său, Benedict Biscop. La întoarcere a poposit în Galia, unde a fost influențat de anumite practici monahale din mănăstirile fondate de Columban. Wilfrid este socotit ca fiind cel care a introdus regula monahală benedictină în nordul Britaniei, fiind chemat la demnitatea arhierescă în scaunul episcopal de York, unde activase Paulinus, cu treizeci de ani înainte. În urma conflictului cu arhiepiscopul Theodor de Canterbury a plecat la Roma, poposind pentru o perioadă în Frisia, unde a botezat câteva mii de păgâni, deschizând drumul evanghelizării lui Wilbrord. La Roma și-a apărat cauza în 679, iar în același sinod, prezidat de papa Agathon, Wilfrid a fost invitat să își mărturisească dreapta credință față de ereziei monotelită, condamnată și de Biserica Răsăriteană la Sinodul al VI-lea ecumenic³¹. Întors în Britania a fost criticat pentru acțiunea sa, fiind nevoit să părăsească Northumbria și să se retragă în regatul Sussex, care era încă păgân în acea perioadă, contribuind la creștinarea regiunii. În urma împăcării cu arhiepiscopul Theodor de Canterbury a revenit la York. Din păcate, sinodul de la Austerfield l-a depozat de toate funcțiile și treptele clericale. Pentru aceasta a făcut un nou drum la Roma, fiind repus în drepturi. În 706, după Sinodul de la Nidd, i-a fost permis să revină în Northumbria, dar nu ca episcop de York, ci ca episcop de Hexham, o episcopie nou înființată. A murit în 710, fiind îngropat în biserica mănăstirii fondată de el, la Ripon, osemintele sale fiind reînhumate la Canterbury, în secolul al X-lea. Biserica îl consideră sfânt pentru viața sa austeră.

Sub regii Oswald (634-642), Oswiu (642-671) și Egrith (671-685), Northumbria a ajuns să deținea controlul asupra unui ținut vast. Northumbria, în secolele VII-VIII a cunoscut o perioadă de puternică înflorire culturală, care i-a ajutat pe misionarii irlandezi și romani să răspândească creștinismul în toate regatele saxone. În Northumbria s-au întâlnit, provocând unele dispute, tradiția creștină adusă de Paulinus, legat de Roma și tradiția celtă cultivată de episcopul Aidan și călugării irlandezi. Conflictul cel mai important se datora datei prăznuirii Paștelui. Dacă Sinodul I ecumenic făcea precizările necesare, călugării irlandezi păstrau tradiția mai veche a sărbătorii iudaice a Paștelui³². Acest lucru producea și anumite neconcordanțe legate de Postul Mare. Astfel, în timp ce unii sărbătoreau Paștele, ceilalți erau încă în perioada de post. Augustin, iar apoi Paulinus au ținut tradiția romană a prăznuirii Paștelui. Arhiepiscopul Laurențiu, succesorul lui Augustin, a reușit să impună această tradiție britanilor și scoților. Venirea misionarilor creștini celți a adus însă practici diferite față de cultul oficial de la Roma.

³¹ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, pp. 385-387.

³² *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 201.

O altă problemă care a iscat dispute a fost cea a practicării de către preoții celți a Botezului prin-o singură afundare. În tradiția Bisericii Romei și, implicit, în sudul Britaniei, Botezul se săvârșea prin întreită afundare, în numele Sfintei Treimi, după cum era practica în întreaga Biserică.

Pe lângă aceste deosebiri cultice mai erau cele legate de *tunsoarea celtică* și obiceiul ca episcopul unei provincii să se supunea administrativ unei mănăstiri. Relevant este cazul Mănăstirii Lindisfarne, din Northumbria, căreia îi era subordonat scaunul episcopal al provinciei. Spreosebire, în Kent, în eparhiile conduse de ucenicii lui Augustin, a fost confirmată autoritatea arhiepiscopului de la Canterbury. Aici toate mănăstirile erau supuse episcopului locului, după cum era tradiția și pe continent. Probabil că aceste tradiții s-au datorat izolării Bisericii celto-romane de restul creștinismului, odată cu amenințările barbarilor anglo-saxoni³³.

De aceea, în 663, regele Oswiu al Northumbriei a convocat Sinodul de la Whitby. Sinodul s-a ținut probabil în anul următor, imediat după moartea arhiepiscopului Deusdedit de Canterbury în urma epidemiei de ciumă care l-a ucis și pe episcopul Cedd. Sinodul s-a ținut în Abația Streaneshealch, lângă Whitby, în ținutul Yorkshire, Northumbria, ridicată de Sfânta Hilda, fiica regelui Oswiu, care a fost înmormântat aici împreună cu o parte din familia sa³⁴. Abația a fost distrusă și refăcută mai târziu de regele William I Cuceritorul (1027-1087). Regele Oswiu a prezidat sinodul. Episcopul celt Colman al Northumbriei a susținut tradiția irlandeză, iar tânărul stareț Wilfrid împreună cu preotul Agathon au apărut tradiția Bisericii Romei³⁵.

În urma discuțiilor a fost adoptată tradiția romană, mai cu seamă că prin canonul 1 al Sinodului de la Orleans (541), se preciza că, dacă se iveau îndoieli cu privire la data serbării Paștilor, mitropoliții trebuiau să ceară hotărârea Scaunului Apostolic³⁶. În cadrul sinodului de la Whitby s-a hotărât ca Taina Sfântului Botez să fie săvârșită potrivit rânduiei practice la Roma și sabilită de papa Grigorie cel Mare, prin întreită afundare în numele Sfintei Treimi. Tot aici s-a hotărât renunțarea la tunsoarea celtică. În urma sinodului, episcopul Colman și clerul celt care l-a însoțit s-au retras în Scoția. Vedem astfel că, în Britania, practicile cultice romane le-au eliminat pe cele celice³⁷. Ca rezultat al acestui sinod a fost și hirotonia la Roma de către papa Vitalian a lui Theodor de Tars, noul arhiepiscop de Canterbury³⁸.

În 24 septembrie 672, la Hertford, arhiepiscopul Theodor de Canterbury a convocat un sinod, socotit primul sinod național al Bisericii engleze. Despre acest sinod ne vorbește Beda Venerabilul. Sinodul a luat câteva hotărâri: prăznuirea Paștilor conform practicii de la Roma, niciunui episcop nu îi era permisă călcarea jurisdicției altui episcop, episcopii nu aveau dreptul de a-și însuși bunurile unei mănăstiri, iar

³³ Alexandru Bulgaru, *Încreștinarea Brianiei anglo-saxone*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea București, 2020, p. 153.

³⁴ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 293.

³⁵ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 299.

³⁶ Zenovie Pâclișanu, *Istoria creștinismului antic*, Oradea, 1937, p. 172.

³⁷ Richard Abels, „The Council of Whitby: a study in early anglo-saxon politics”, in *Journal of British Studies*, vol. 23, no 1, 1983, pp. 1-25.

³⁸ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 331.

călugărilor li se cerea să nu meargă de la o mănăstire la alta fără îngăduința sarețului. De asemenea, clericilor le era interzis să se plimbe sau să slujească în altă eparhie fără aprobarea propriului episcop. Episcopii au fixată regula ca un sinod să se întrunească de două ori pe an pentru a evalua situația bisericească și pentru a discuta problemele administrative. Dacă sinodul nu se putea întruni de două ori pe an, se impunea ca totuși să aibe o întrunire pe an, la 1 august, în locul numit Clovesho. S-a stabilit acum și un fel de diptice local al episcopilor în funcție de data hirotoniei lor ca ierarhi³⁹.

La 17 septembrie 680, Theodor de Canterbury a convocat un sinod la Hatfield. La sinod a participat și un delegat al papei Agathon, însoțit de sarețul Biscop de la Mănăstirea Wearmouth din Northumbria. Motivul convocării sinodului l-a constituit combaterea ereziei monotelite care era condamnată și de Sinodul VI ecumenic de la Constantinopol.

Sinodul de la Baccancelde (694), în Kent, este pomenit de *Cronica anglo-saxonă*, fiind convocat în timpul arhiepiscopului Brethwald de Canterbury. Nu se cunosc detalii despre contextul care a condus la întrunirea acestui sinod local, dar s-a hotărât ca nicio persoană laică să nu dețină bunuri bisericești și să nu intervină în alegerea personalului clerical. În cadrul lucrărilor, sinodul a recunoscut rudenția spirituală creată prin botez⁴⁰.

Sinodul de la Berghamsted (697), s-a ținut la curtea regală din Mercia. Sinodul a emis 28 de canoane, denumite simbolic „Canoanele regelui Wihtred”, cel care a convocat sinodul și a elaborat canoanele. Prin aceste canoane Biserica era scutită de taxe, autoritatea episcopului era recunoscută, era interzis concubinajul, se cerea respectarea duminicilor și sărbătorilor prin odihnă chiar și pentru sclavi, se impunea respectarea postului, se interziceau închinările la idoli care se pedepseau cu confiscarea averii, era admis jurământul înaintea sfântului altar cu martori și era condamnat furtul pentru care se putea primi pedeapsa cu moartea⁴¹.

De la jumătatea secolului al VII-lea, Kentul a fost un regat eminent creștin, cu un scaun arhiepiscopal înființat la Canterbury. După moartea arhiepiscopului Augustin de Canterbury, au urmat ca întâistătători Laurențiu (604-619), Mellitus (619-624), Iustus (624-627), Honorius (627-653) și Deusdedit (655-664) de origine anglo-saxonă.

La dezvoltarea vieții bisericești a contribuit semnificativ arhiepiscopul Theodor de Canterbury (602-690), original din Tarsul Ciliciei, bun cunscător al teologiei grecești și latine. A îmbrățișat viața monahală la Roma, intrând în atenția papei Vitalian (657-672). Misiunea sa în Britania a început în 668 când a fost numit arhiepiscop de Canterbury, fiind hirotonit la Roma. Una dintre reformele sale a vizat înființarea de noi eparhii odată cu creșterea numărului creștinilor. De asemenea a încercat o armonizare a doctrinei și cultului liturgic cu cel de pe continent⁴². Beda amintește de cel puțin două sinoade convocate de arhiepiscopul Teodor. Este vorba despre sinoadele de la Hertford

³⁹ Bede's *Ecclesiastical History of the English People*, pp. 351-353.

⁴⁰ Alexandru Bulgaru, *Încreștinarea Brianiei anglo-saxone*, pp. 163-165.

⁴¹ Alexandru Bulgaru, *Încreștinarea Brianiei anglo-saxone*, pp. 165-167.

⁴² Michael Lapidge (ed.), *Archbishop Theodore. Commemorative studies on his life and influence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

și Hatfield. Arhiepiscopul Theodor de Canterbury (668-690) a fost unul dintre cei mai importanți ierarhi reformatori ai Bisericii anglo-saxone.

Sigeberht al II-lea „cel Bun”, regele Essex-ului, a primit botezul creștin, în anul 653, permițând pătrunderea misinarilor creștini în regaul său. Episcopul Felix a înființat o episcopie la Dommoc. Încă din 604, prin efortul episcopului Mellitus, s-a organizat un centru episcopal la Londra. Sfântul Cedd (†664), englez din Northumbria, fostul ucenic al Sfântului Aidan a realizat încreștinarea Essex-ului. Trimis inițial în Mercia, Cedd a ajuns de acolo în Essex, regatul saxonilor de răsări. În anul 655 a fost hirotonit episcop al aceluia regat, fiind cunoscut ca „apostol al Essexului”.

Wulfhere sau Wulfar (658-675) a fost primul rege creștin al Merciei. În Mercia, creștinismul a pătruns în jurul anilor 660, prin misiunea episcopului Finan. Episcopul Chad, din încuviințarea arhiepiscopului Teodor de Canterbury, a condus între anii 669-672 clerul și credincioșii din Mercia. Teodor de Canterbury a avut autoritate și peste Mercia, fapt care dovedește că treptat Arhiepiscopia de Canterbury a reușit să controleze toate episcopiile din Britania.

Singura sursă care oferă informații cu privire la provincia Wessex după retragerea trupelor romane este lucrarea *De Excidio et Conquestu Britanniae*, semnată de Gildas. Câteva date despre viața și organizarea bisericească în Wessex ne sunt oferite și de Beda Venerabilul în *Istoria bisericească*. Aici a activat episcopul Birinius († 649), urmat de episcopul Agilbert, care s-a retras în Franța ca episcop al Parisului. Eleutherius, nepotul lui Agilbert, a fost hirotonit în 670 pentru scaunul episcopal de Winchester în Wessex, fiind urmat de episcopul Hedda († 705, cinstit ca sfânt) care a fost hirotonit de arhiepiscopul Theodor de Canterbury, în Londra. Cædwalla (685-689), regele Wessexului, a cucerit Sussexul și Kentul și, deși era păgân, a obligat populația păgână să primească botezul creștin. Chiar și el a primit botezul la Roma, unde a murit.

Regele Æthelwealh de Sussex (660-685) s-a botezat deși poporul a rămas păgân, fiind un caz aparte în istoria încreștinării Britaniei. Încreștinarea Sussexului a început în anul 681 prin episcopul Wilfrid, care fusese expulzat din Episcopia de York în urma disputei cu Theodor de Canterbury⁴³.

În secolul al VIII-lea a strălucit figura marelui cărturar Beda Venerabilul, care s-a bucurat de un renume deosebit în rândul clericilor și oamenilor de cultură chiar și în Evul Mediu târziu. Beda este considerat unul din principalii reprezentanți ai culturii medievale timpurii⁴⁴. Și-a petrecut aproape toată viața în Mănăstirea Wearmouth din Northumbria. Fondatorul acestei mănăstiri, ca și a celei de la Jarrow, a fost nobilul englez Benedict Biscop, născut în Northumbria, care, în timp regelui Oswiu, fusese înproprietărit cu o avere potrivită rangului său de sfătuitor personal al regelui. În timpul serviciului său la curtea regelui Oswiu, Benedict Biscop a învățat unele practici creștine scoțiene. Când a împlinit vârsta de 25 de ani, Benedict a hotărât să intre în monahism, plecând într-un pelerinaj la Roma⁴⁵. În următorii cincisprezece ani, Benedict a făcut nu

⁴³ John Moorman, *A History of the Church in England*, Adam and Charles Black, London, 1954.

⁴⁴ Ovidiu Drimba, *Istoria Culturii și Civilizației*, vol. III, Edit. Științifică, București, 1990, p. 34.

⁴⁵ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 389.

mai puțin de cinci vizite la Roma. Mănăstirile Wearmouth și Jarrow construite în timpul stăreției lui Biscop se bucurau de relații strânse cu Roma, cum nu mai cunoscuseră alte mănăstiri de pe vremea lui Augustin, întemeietorul mănăstirii de la Canterbury.

Mănăstirea de la Wearmouth a fost construită de Benedict pe pământul dăruit de regele Egfrith al Northumbriei în anul 674. Benedict a început prin a-și asigura ajutorul unui confrate nobil din Northumbria, Ceolfrith, care s-a retras din lume și a devenit călugăr încă din tinerețe. Născut în 624, Ceolfrith va muri în drum spre Roma, la 75 de ani, după ce a fost stareț al Mănăstirii Wearmouth. E posibil ca el și nu Benedict Biscop să fi avut cea mai mare influență în viața lui Beda⁴⁶.

Cea mai veche informație pentru începuturile mănăstirii de la Wearmouth este prezentată în lucrarea *Viața lui Ceolfrith*. Această afirmație a fost repetată și de Beda în propria sa *Istorie a stareților*⁴⁷. La această mănăstire, după cea de-a cincea călătorie făcută la Roma de Benedict a venit Ioan, protopsaltul bisericii Sfântul Petru din Roma și stareț al mănăstirii romane Sfinții Martin și Petru⁴⁸. Starețul Ioan a fost trimis de papa Agathon (678-681) în Anglia cu un dublu scop: să-i învețe pe călugării de la Wearmouth metoda cântării care era folsită la Roma și să examineze situația creștinismului din Anglia. În vederea analizei creștinismului local, Ioan a adus cu el o copie a decretelor Conciliului din Lateran din 649, pe care le-a prezentat unui sinod al Bisericii engleze convocat la Hatfield, de arhiepiscopul Theodor. Hotărârile sinodului, care a constatat că practica religioasă nu includea erezii, au fost înmânate starețului Ioan, pentru ca documentul să ajungă la Roma. Acesta a murit pe drum, fiind înmormântat în Galia, în Mănăstirea Sfântul Martin din Tours, față de care Ioan avea o mare evlavie⁴⁹. Scrisoarea episcopilor englezi a fost dusă la Roma de însoțitorii săi. Acest călugăr învățat a introdus cântarea religioasă care decăzuse și probabil scrierea de mână cu majusculă. Mănăstirea Wearmouth a devenit astfel un centru religios în care călugări din alte mănăstiri veneau să se instruiască într-ale muzicii bisericești și caligrafiei. Și cea de-a patra călătorie pe continent făcută de Benedict Biscop, însoțit de Ceolfrith, a fost de o importanță majoră datorită achiziționării mai multor cărți, sfinte moaște și icoane pentru biserica mănăstirii care fusese construită de puțin timp. Acum a adus Benedict și o scrisoare papală prin care Mănăstirea Wearmouth era scoasă de sub autoritatea episcopului local și a regalității, fiind pusă sub jurisdicția Romei.

Zelul afișat de Benedict Biscop și succesul clar al mănăstirii sale de la Wearmouth l-au încurajat pe regele Egfrith să contribuie la ridicarea celei de-a doua mănăstiri. În acest scop i-a oferit lui Benedict un loc aflat la câteva mile de Wearmouth, la Jarrow, unde a ridicat în 681 o nouă mănăstire. Aici s-a așezat la început un grup de călugări în frunte cu Ceolfrith ca stareț. În primii ani ai existenței lor comune, cele două mănăstiri erau autonome una față de cealaltă, cu Benedict Biscop stareț al Mănăstirii Sfântul Petru

⁴⁶ Dancu Alexandru, *Beda Venerabilul în contextul istoric, cultural și misionar al secolelor VII-VIII*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie Ortodoxă din Constanța, Constanța, 2020.

⁴⁷ Douglas Samuel Boutflower, *The Life of Ceolfrid: Abbot of the Monastery at Wearmouth and Jarrow*, Llanerch Press, Sunderland 1991, pp. 93-94.

⁴⁸ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 389.

⁴⁹ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 391.

de la Wearmouth și Ceolfrith stareț al Mănăstirii Sfântul Pavel de la Jarrow. În 688, Ceolfrith a fost numit stareț al ambelor mănăstiri. Benedict Biscop a murit la 12 ianuarie 689, iar Beda și-a onorat primul învățător și stareț, prin compunerea unei omilii care avea să fie citită în ziua în care era comemorat. E singura, dintre cele cincizeci de omilii pe care Beda le-a scris, dedicată unui contemporan și nu unei sărbători bisericești majore. Beda vorbește cu mult respect și mare admirație despre Benedict Biscop: „Acum suntem copiii lui, pentru că, în calitate de ocrotitor cucernic, ne-a adus în această casă monahală. Noi suntem copiii lui, odată ce a reușit să ne adune spiritual într-o singură familie de formare sfântă, deși din punct de vedere antropologic, noi am fost născuți trupește din părinți diferiți. Noi suntem copiii săi dacă reușim prin imitarea sa să mergem pe calea virtuților sale, dacă nu ne lăsăm atrași de pe calea îngustă a regulii pe care ne-a predat-o”⁵⁰. Spre sfârșitul omiliei sale, arată că membri comunității Wearmouth-Jarrow îi sunt datori lui Benedict Biscop pentru că „a lucrat atât de zelos încât suntem sloboziți de necesitatea de a lucra asemeni lui; el a călătorit de atâtea ori în locuri dincolo de mare pe care noi, abundând în toate resursele cunoașterii spirituale, putem avea, în consecință, pace în biserica mănăstirii, cu siguranța libertății de a-I sluji lui Hristos”⁵¹. Benedict Biscop, fondatorul celor două mănăstiri, a fost un om de o cultură și viziune extraordinară, dar și de o evlavie deosebită. El a fost primul care a adus arhitecți și geamgii pe insulă, având nevoie de serviciile lor în lucrările minunate ale mănăstirilor pe care le-a ridicat. A călătorit de cinci ori la Roma, devenind un apropiat al papei Agathon. La Roma, a fost captivat de liturghia Bisericii Romane și de modul de cântare. Până atunci liturghia galică sau liturghia mozarabică erau folosite atât în Britania, cât și în Irlanda, după cum menționează Augustin de Canterbury în întrebările sale către papa Grigorie cel Mare⁵². Prin Benedict Biscop, Northumbria a devenit prin cult și administrație tot mai apropiată de Roma.

Regele Aldfrith care i-a urmat lui Ecgrith, mort în lupta împotriva picților, a avut un rol însemnat în dezvoltarea ulterioară a zonei și mai ales a mănăstirilor Wearmouth și Jarrow, deoarece pentru următoarele două decenii (685-705), călugării s-au putut bucura de protecția și patronajul unui rege erudit ale cărui cunoștințe nu fuseseră dobândite în Galia sau Italia, ci sub îndrumarea cărturarilor scoți și irlandezi.

Ceolfrith a fost stareț peste cele două mănăstiri timp de două decenii (688-716). Când Ceolfrith a decis, în 716, să meargă la Roma, a lăsat în cele două mănăstiri un mare număr de călugări și moșii întinse. Ceolfrith a murit în 716, în drum spre Roma. Nu știm cu exactitate când un grup de călugări din Mănăstirile Wearmouth-Jarrow a plecat spre Roma sau când s-a întors, dar știm că au fost cu siguranță la Roma, în anul 701. Printre ei s-a numărat și Hwætberht, care a devenit în 716 stareț, ca succesor al lui Ceolfrith, activând în aceasă funcție și la zece ani după moartea lui Beda. Hwætberht a rămas în Roma pentru o perioadă lungă de timp, profitând de posibilitatea de a studia, și mai ales de a copia lucrări pe care le considera importante de adus la mănăstire. Fără îndoială, în

⁵⁰ Bede the Venerable, „Homilies on the Gospels / Book I - Advent to Lent”, trad. Lawrence T. Martin și David Hurst, in *Cistercian Studies*, Brepols Publications, Kalamazoo, 1991, p. 131.

⁵¹ Benedicta Ward, „The Venerable Bede”, in *Cistercian Studies*, Brepols Publications, Harrisburg, 1990, pp. 6-10.

⁵² William Bright, *Chapters of early English church history*, Clarendon Press, Oxford, 1897, p. 64.

timpul petrecut la Roma a deprins meșteșugul scrisului, cântatului, cititului și predatului, lucruri menționate de Beda mai târziu. De la punerea fundației (anul 673) și până la finalizarea construcției (anul 745), mănăstirea lui Beda a fost condusă de doar trei stareți (Benedict Biscop, Ceolfrith și Hwætberht), experimentați din punct de vedere administrativ și duhovnicesc. Toți trei au călătorit la Roma și s-au inspirat de acolo și din centrele bisericesti prin care au trecut.

Viața lui Ceolfrith și Istoria Stareților, principalele surse de informație despre istoria timpurie a celor două mănăstiri, se ocupă de evenimente majore, de succesiunea stareților, de utilizarea bisericilor și a bibliotecilor, de relațiile cu Roma, cu bisericile picte și columbane. Cele două mănăstiri au fost în legătură cu alte centre monahale northumbriene, mai ales cu trei dintre ele: Whitby, Lindisfarne și Hexham. Putem să presupunem că a existat un contact strâns între Jarrow și Lindisfarne, o relație care, probabil a inclus și un schimb de cărți. După moartea lui Wilfrid, Episcopia de Hexham a fost condusă de Acca, cel căruia Beda i-a dedicat mai multe lucrări în semn de apreciere. Acca a continuat munca extinzând biserica, împodobind-o cu obiecte din aur, argint și pietre prețioase. A adus din regatul Kent un cântăreț talentat, care a rămas în Hexham pentru doisprezece ani, instruind călugării de aici în cântarea bisericească. Acca era și un om al cărții și al studiului, iar Beda menționează că acesta a înființat o bibliotecă splendidă, bogată în cărți și în lucrări de o mare importanță culturală și istorică. Realizarea unei biblioteci în secolul al VIII-lea implica lungi călătorii pentru strângerea cărților necesare, cum a făcut de altfel și Benedict Biscop pentru biblioteca de la Wearmouth-Jarrow.

Operă a maturității, *Istoria bisericească a poporului englez* (*Historiam ecclesiasticam gentis Anglorum*), a fost finalizată de Beda în anul 731⁵³. Lucrarea sa a fost inspirată de *Istoria bisericească* a lui Eusebiu de Cezareea și de *Decem libri historiarum - Istoria Francilor* a lui Grigore de Tours. În 725, când a scris *Cronica maiora* nu avea date exacte privind timpul misiunii Sfântului Augustin în Britania. Pe acestea le află doar după ce un preot englez (Nothelm) a mers la Roma, câțiva ani mai târziu, pentru a căuta în registrul papal documentele referitoare la misiune acestuia. El nota: „Eu, Beda, slujitor al Domnului și preot al mănăstirii Sfinții Petru și Pavel, care se află la Wearmouth-Jarrow, am realizat, cu ajutorul lui Dumnezeu și cât de bine m-am priceput, această lucrare a istoriei Bisericii Britanice și al englezilor în particular, culeasă fie din documente străvechi, din tradiție sau din cunoștințele mele. M-am născut pe teritoriile acestei mănăstiri. La vârsta de șapte ani am fost pus, din grija rudelor mele, în oblăduirea prea cucernicului stareț Benedict, iar mai apoi a lui Ceolfrith, spre a fi educat. De atunci, mi-am petrecut întreaga viață în această mănăstire, devotându-mă întru totul studiului scripturilor și, printre acestea am căutat respectarea Regulii (benedictine) și a sarcinii zilnice de a cânta în biserică, fiind întotdeauna plăcerea mea să învăț, să predau sau să scriu. La vârsta de nouăsprezece ani, am fost hirotonit diacon, iar la vârsta de treizeci de ani, preot, ambele cazuri realizându-se prin slujirea episcopului Ioan, sub

⁵³ Nechita Runcan, „Contribuția lui Beda Venerabilul la dezvoltarea istoriografiei bisericești universale”, în *Studii de Teologie istorică și Patristică*, vol. I, Editura Performantica, Iași, 2005, pp. 295-326.

oblăduirea starețului Ceolfrith. Din momentul în care am devenit preot pâna la cel de-al cincizeci și nouălea an al vieții mele, am făcut ca scop, spre folosul meu, cât și al fraților mei, să fac scurte comentarii din lucrările venerabilor părinți asupra Sfințelor Scripturi și de asemenea, adăugând și contribuția mea la formulările lor de înțelegere și interpretare”⁵⁴. Eroul principal al încreștinării englezilor în viziunea lui Beda, nu este Augustin, ci papa Grigorie cel Mare, pe care îl numește apostolul anglilor⁵⁵.

Beda s-a născut pe teritoriul care ulterior va aparține mănăstirilor gemene ale Sfinților Apostoli Petru și Pavel, de la Wearmouth și Jarrow. S-a născut în jurul anului 673, în cel de-al treilea an al domniei lui Egfrid, fiul lui Oswiu, primul dintre regii Northumbriei, după unirea provinciilor Deira și Bernicia într-o singură monarhie. În privința părinților săi nu avem nicio mențiune. El ne spune că la vârsta de șapte ani a fost încredințat starețului Benedict de la Mănăstirea Wearmouth⁵⁶. În studiul teologiei și al Sfintei Scripturi, el a primit, așa cum însuși ne istorisește, instrucțiunile lui Trumbert, un călugăr, care fusese educat de Sfântul Cedda al Merciei, episcop de Lichfield. Arta cântatului, așa cum a fost practică la Roma, i-a fost predată de Ioan, protopsaltul bisericii Sfântului Petru din Roma. Acest renumit cântăreț a atras mulțimi de oameni din ținuturile învecinate Mănăstirii Wearmouth. Beda a primit instrucțiuni de la John de Beverley, ucenicul arhiepiscopului Theodor⁵⁷. John a fost episcop de Hexham, în regiunea Northumbriei, iar mănăstirile Wearmouth și Jarrow se aflau în eparhia sa. John de Beverley este menționat cu mare cinste de Beda în *Istoria bisericească*. Și starețul Hwætberht a fost o astfel de persoană, căruia Beda i-a dedica lucrările *De temporum ratione* și *Comentariul la Apocalipsă*. Hwætberht a ajuns ulterior stareț al Mănăstirii Wearmouth, ocupând această funcție în momentul trecerii la cele veșnice a cuviosului Beda. Știm că Beda i-a dedica lui Cuthbert lucrarea poetică *De Arte Metrica*. Nothelm a fost elevul lui Beda și a ajuns preot la Londra și asistent al arhiepiscopului Albinus, iar mai apoi arhiepiscop de Canterbury. Acestuia i-a dedicat lucrarea *In Regum librum quaestiones XXX* (Treizeci de întrebări privind cartea Regilor). Lucrarea *De VIII Quaestionibus* i-a fost dedicată probabil tot lui Nothelm. Arhiepiscopul Nothelm de Canterbury a păstrat o corespondență cu Beda și Bonifaciu, marele misionar printre păgânii germani. La sfârșitul *Istoriei bisericești* este prezentă ca un supliment și *Scrisoarea lui Cuthbert la moartea lui Beda*⁵⁸.

Beda a avut direct sau indirect o serie de ucenici. Ecgbert a fost un cleric din secolul al VIII-lea care a înființat arhidieceza din York în 735. În 737, fratele său Eadberht a devenit rege al Northumbriei (737-758), iar cei doi frați au lucrat împreună la rezolvarea problemele bisericești. Ecgbert a fost hirotonit diacon la Roma în timpul unei vizite pe care a făcut-o împreună cu un alt frate de al său. A fost numit arhiepiscop

⁵⁴ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 567.

⁵⁵ Paul Hayward, „Gregory the Great as ‘Apostle of the English’ in Post-Conquest Canterbury”, în *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 55, nr. 1/2004, pp. 19- 57.

⁵⁶ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, p. 567.

⁵⁷ Arthur West Haddan, William Stubbs, *Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and Ireland*, vol. III, Clarendon Press, Oxford, 1871, pp. 219 - 220.

⁵⁸ *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, edited by Bertram Colgrave and R.A.B. Mynros, Oxford at The Clarendon Press, Oxford University Press, 1969.

de York, în 732. Școala fondată de Ecgbert la York a avut renumele ca fiind egala faimoasei școli de la Mănăstirea Wearmouth-Jarrow⁵⁹. Această școală nu era destinată doar clerului, ci și copiilor laici. Asemeni lui Hwætberht, Cuthbert și Nothelm, Ecgbert a corespondat atât cu Beda cât și cu Sfântul Bonifaciu. Alcuin de York (735-804) deși s-a născut când Beda trecea la cele veșnice, mereu s-a considerat ucenicul lui Beda, având ca sursă culturală scrierile realizate de acesta. Alcuin de York a fost un pilon principal al reformei carolingiene.

În secolele VII-VIII, călugării anglo-saxoni au devenit, din convertiți, misionari, unii dintre ei contribuind la revitalizarea Bisericii din Galia, dar și la răspândirea Evangheliei în teritoriul de astăzi al Germaniei. La răspândirea creștinismului în Europa au contribuit sfinții anglo-saxoni Clement (658-739) și Bonifaciu (675-754). Sfântul Clement s-a născut în nordul Angliei, iar după un popas duhovnicesc în Irlanda, a început evanghelierea Frisiei (Olanda), în care locuia un popor înrudit cu englezii. A fost hirotonit episcop de Utrecht, continuând cu succes misiunea evanghelică, fiind socotit asăzi „apostolul Frisiei”. Sfântul Bonifaciu era fiul unui englez și al unei mame celte, născut în Anglia, la Devon. Și-a început misiunea venind în ajutorul Sfântului Clement. În scurt timp a ajuns să propovăduiască Evanghelia în rândul popoarelor germanice. Acesta s-a evidențiat ca misionar, reformator și organizator. De primul succes s-a învrednicit între anii 721-722, în Hessa superioară. De mai mare succes s-a învrednicit Bonifaciu după a doua călătorie făcută la Roma în 722, unde a fost hirotonit episcop de către papa Grigorie al II-lea (715-731). Cu ajutorul regelui franc Carol Martel s-a îndreptat spre Hessa inferioară și Turingia, unde a tăiat stejarul de la Geismar, închinat zeului Thor (zeul tunetului) și a reuși botezarea unui mare număr de păgâni. În 732 papa Grigorie al III-lea (731-741), l-a ridicat la treapta de arhiepiscop, făcând cea de-a treia călătorie făcută la Roma (737-738). Bonifaciu a organizat eparhiile din Büraburg, Erfurt, Würzburg și a început o nouă acțiune misionară în Frisia. Iarna anului 753-754 a petrecut-o la Utrecht, de unde apoi a început misiunea sa. Din păcate la 5 iunie 754, Bonifaciu și ucenicii care îl însoțeau au fost uciși de o ceată de păgâni. Trupul Sfântului Bonifaciu a fost transportat și înmormântat la Mănăstirea Fulda, centrul activității sale⁶⁰.

Beda nu a călătorit, fiind legat de mănăstirea sa. De asemenea, a avut o relație bună cu regele său, Ceolwulf al Northumbriei. Se pare că *Istoria* a fost scrisă la îndemnul acestuia. Având o astfel de prietenie este foarte posibil ca Beda să fi vizitat curtea regală. Acest rege era preocupat de cultura timpului dar și de viețuirea evanghelică, plăcută lui Dumnezeu. Ceolwulf al Northumbriei avea o înclinație spre viața spirituală, care l-a făcut ca la aproximativ trei ani de la moartea lui Beda, să renunțe la tron și să îmbrace haina monahală la Lindisfarne, ajungând mai târziu să fie canonizat.

Majoritatea cercetătorilor cred că Beda a murit în anul 735. Beda Venerabilul este considerat cel mai mare istoric european al vremii sale și chiar al multor secole de după el⁶¹. Din scrisorile lui Grigorie cel Mare către Augustin de Canterbury, păstrate de Beda,

⁵⁹Peter Hunter Blair, *The World of Bede*, Edit. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, p. 225.

⁶⁰Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, Edit. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2007, p. 100.

⁶¹Diarmaid MacCulloch, *Istoria creștinismului – Primii 300 de ani*, trad. de Cornelia Dumitru și Mihai-Silviu Chirilă, Edit. Polirom, Iași, 2011, pp. 314-317.

aflăm de greutățile întâmpinate de misionarii romani în ținutul britanic și de tradițiile creștine întâlnite printre creștinii evanghelizați de misionarii celți⁶².

Beda ne apare ca un om înclinat spre știință și mânat de dorința arzătoare a cunoașterii. Între preocupările sale s-a numărat și cronologia. Desigur meritul cel mai mare în acest domeniu l-a avut Dionisie Exigul, dar mențiunea legată de anii evenimentelor dinainte și de după Hristos o face Beda în *Istoria bisericească*. Astfel, Beda este autorul lucrărilor *De temporum ratione*, *Chronica maiora* (Despre calcularea timpului, Marea carte despre cronologie).

Beda a fost autorul unui număr impresionant de lucrări pe care le prezintă la sfârșitul *Istoriei* sale⁶³. Acestea sunt lucrări istorice, de exegeză biblică, aghigrafice, poetice și scrisori. O altă lucrare importantă care îl are ca autor pe Beda este *Historia abbatum - Istoria stareților mănăstirii Wearmouth-Jarrow*, în care descrie viețile și activitățile primilor stareți ai mănăstirilor Sfinților Apostoli Petru și Pavel din Wearmouth – Jarrow, sub ascultarea cărora a fost Beda. O contribuție deosebită în cunoașterea întregii opere scrise de Beda Venerabilul, o are J. P. Migne care în colecția „Patrologia Latina” cuprinde toate scrierile, *Istoria bisericească* aflându-se în volumul 95.

Epistola ad Ecgbertum (Scrisoare către Egbert), a fost redactată de Beda în timp ce lucra la *Istoria* sa și trimisă în 734 ca o avertizare fostul său discipol, care urma să devină arhiepiscop de York în anul următor. În această scrisoare, Beda are atitudinea cea mai aspră față de Biserică și Stat, dar este și cea mai concretă în propunerile sale pentru redresarea vieții religioase. El îi blamează pe episcopi pentru că prin viața lor de huzur sunt exemple rele și nu pot să răspundă nevoilor credincioșilor din ținuturile izolate. Beda îi oferă câteva indicații clare: „Și pentru că locurile din eparhia care se găsește sub autoritatea dumneavoastră sunt atât de departe încât vă va lua mai mult decât întregul an pentru a putea trece prin toate acestea de unul singur și pentru a predica Cuvântul lui Dumnezeu în fiecare sat și așezare, este clar că trebuie neapărat să numiți pe alții să vă ajute în lucrarea dumneavoastră sfântă; astfel ar trebui să hirotoniți și să catehizați preoți pentru a propovădui Cuvântul lui Dumnezeu și a săvârși slujbele sfinte în fiecare sat mic și, mai presus de toate, să îndeplinească ritualurile sfinte ale botezului ori de câte ori apare ocazia”⁶⁴.

Beda este și autorul unui *Martyrologium* (Martirologiu). Precupările sale în studiul biblic au dus la lucrările: *Expositio Apocalypseos* (Comentariu asupra cărții Apocalipsa), *Expositio Actuum Apostolorum* (Comentariu asupra cărții Faptele Apostolilor), *In epistolas catholicas* (Despre epistolele sobornicești), *In Lucam* (Despre Sfânta Evanghelie după Luca), *In Marcum* (Despre Sfânta Evanghelie după Marcu), *In Genesim* (Despre Facere), *In Proverbia* (Despre cartea Proverbilor), *In Ezram et*

⁶² Sarah Foot, *Monastic Life in Anglo-Saxon England, c.600 – 900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

⁶³ Hamilton A. Thompson, *Bede: His Life, Times and Writings: Essays in Commemoration of the Twelfth Century of his Death*, Oxford, Oxford University Press, 1969.

⁶⁴ Bede, „The Ecclesiastical History of the English People/The Greater Chronicle/Bede's Letter to Egbert”, ed. by Judith McClure and Roger Collins, in *Oxford World's Classics*, Oxford University Press, Oxford, 1999, p. 345; Dancu Alexandru, *Beda Venerabilul în contextul istoric, cultural și misionar al secolelor VII-VIII*, p. 331.

Neemiam (Despre Ezdra și Neemia) și *In librum beati Tobiae* (Despre cartea Tobit)⁶⁵. În ultimelor luni din stăreția lui Ceolfrith, Beda a alcătuit lucrarea *Comentariul la Samuel*. O temă mereu prezentă în scrierile lui Beda este aceea că cei credincioși sunt chemați să dedice un timp substanțial citirii, ascultării sau reflecției asupra textelor sacre, în special asupra Sfintei Scripturi, atât pentru binele lor, cât și pentru a ajuta Biserica să răspândească credința în lumea largă.

În secolul al VIII-lea au început atacurile vikingilor care au lovit regatele anglo-saxone. În 793 a fost ruinată Mănăstirea Lindisfarne, în 806 Mănăstirea Iona, iar în 824 Mănăstirea Bangor. Cei mai mulți dintre călugării acestor mănăstiri au fost uciși în raidurile de pradă. Cu timpul, atacurile vikingilor au început să fie tot mai numerase, cel mai cunoscut fiind raidul vikingilor din 865, când o mare armată daneză a lovit coasta răsăriteană a Angliei. Din păcate tânărul rege englez Edmund Mucenicul (841-869) a fost ucis. Rezistența anglo-saxonilor a devenit evidentă în timpul domniei lui Alfred cel Mare al Wessex-ului (871-899), cel care a repurtat primele victorii clare împotriva vikingilor. La cerința sa s-a început *Cronică anglo-saxonă*, în care erau consemne principalele evenimente istorice, el însuși fiind un iubitor și apărător al culturii. Opera sa a fost continuată de fiul său Eduard cel Bătrân, dar și de nepotul său Edmund I al Angliei, în timpul căruia a renăscut viața monahală.

În aceeași perioadă, Sfântul Swithin din Winchester (†862), hirotonit episcop al orașului Winchester, a fost povățuitorul regelui Alfred. Atacurile vikingie i-au determinat pe regii anglo-saxoni să se unească. Astfel, Anglia a devenit o putere în timpul Sfântului Edgar cel Pașnic (†975), considerat „cel dintâi rege al întregii Anglii”. Sub domnia lui, Biserica a cunoscut o perioadă de prosperitate având în frunte pe Sfântul Dunstan (909-988), arhiepiscopul de Canterbury. Cu sprijinul regelui Edgar, care i-a fost ucenic, Sfântul Dunstan a luptat pentru reînțemeierea vieții monahale engleze, care era aproape distrusă de năvălirile vikingie. Sfântul Dunstan a fost ajutat de doi mari episcopi, Sfântul Ethelwold de Winchester (912-984) și Sfântul Oswald de Worcester (†992). La moartea regelui Edgar, tronul Angliei a fost preluat de Sfântul Edward Martirul (†978), ucenic al Sfântului Dunstan⁶⁶. Din păcate, tânărul rege a căzut victimă complotului nobililor și mamei sale vitrege. Mulți dintre vrednicii urmași ai lui Dunstan au ajuns mucenici. Printre aceștia a fost și Sfântul Alphege (953-1012), cel de-al treizecilea arhiepiscop de Canterbury, care a intrat de tânăr în monahism. Hirotonit episcop de Winchester de către Sfântul Dunstan, Sfântul Alphege a păstorit cu succes, fiind ales în 1005 ca arhiepiscop de Canterbury. Danezii au pustiit Anglia în 1011, fiind ucis și Alphege de Canterbury după ce orașul fusese jefuit.

Vikingii au dorit nu numai prădarea unor regiuni, ci treptat au căutat și dobândirea unor posesiuni în care să se poată așeza. Astfel, vikingii conduși de Rollo au primi din partea regelui Carol al III-lea cel Simplu dreptul de a se așeza pe coasta Franciei, în regiunea Rouen, cu condiția recunoașterii autorității regelui franc și a

⁶⁵ Dancu Alexandru, *Beda Venerabilul în contextul istoric, cultural și misionar al secolelor VII-VIII*, pp. 171-173.

⁶⁶ Vlad Benea, *Viețile sfinților ortodocși din apus/Sfinții insulelor britanice*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.

primirii botezului. Treptata s-a format Ducatul Normandiei, care a căpătat caracteristici culturale diferite de Franca. Dorința de integrare i-a determinat pe nobilii normanzii să împrumute multe dintre obiceiurile, cutumele, și tradițiile europene. Unii dintre normanzi au preferat să fie angajați ca mercenari în conflictele dintre bizantini, arabi și longobarzii din Italia. În cele din urmă, normanzii au pus săpânire pe Italia de sud și Sicilia, unde i-au alungat pe arabi, creându-și propriul regat. William I, ducele Normandiei, un strănepot al lui Rollo, a cucerit Anglia în 1066, având binecuvântarea papei Alexandru al II-lea, dar și sprijinul viitorului papă Hildebrand (Grigorie al VII-lea). Stăpânirea normandă din Anglia s-a dovedit a fi chiar mai dură decât cea a vikingilor, fiind uciși mulți nobili englezi, iar dintre cei care au scăpat, unii s-au refugiat în Europa. În locul nobilimii engleze s-a instalat nobilimea normandă, astfel încât pentru trei veacuri la curtea regală din Londra s-a vorbit limba franceză.

Bibliography:

Abels, Richard, „The Council of Whitby: a study in early anglo-saxon politics”, în *Journal of British Studies*, vol. 23, no 1, 1983, pp. 1-25.

Bede's Ecclesiastical History of the English People, edited by Bertram Colgrave and R.A.B. Mynros, Oxford at The Clarendon Press, Oxford University Press, 1969.

Bede the Venerable, „Homilies on the Gospels / Book I - Advent to Lent”, trad. Lawrence T. Martin and David Hurst, in *Cistercian Studies*, Brepols Publications, Kalamazoo, 1991.

Bede, „The Ecclesiastical History of the English People/The Greater Chronicle/Bede's Letter to Egbert”, ed. by Judith McClure și Roger Collins, in *Oxford World's Classics*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Benea, Vlad, *Viețile sfinților ortodocși din apus/Sfinții insulelor britanice*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.

Bright, William, *Chapters of early English church history*, Clarendon Press, Oxford, 1897

Brown, Peter, *Întemeierea creștinismului occidental. Triumf și diversitate, 200-1000 d. Cr.*, trad. Hans Neumann, Polirom, Iași, 2002.

Bulgaru, Alexandru, *Încreștinarea Brianiei anglo-saxone*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea București, 2020.

Cândea, Spiridon, „Biserica Anglicană – scurtă privire asupra istoriei și doctrinei acestei Biserici”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XII (1967), ianuarie-martie, nr. 1-3, pp. 98-113.

Chaney, A. William, „Paganism to Christianity in Anglo-Saxon England”, in *The Harvard Theological Review*, vol. 53, no. 3, pp. 200-201.

Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, Edit. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2007.

Dancu, Alexandru, *Beda Venerabilul în contextul istoric, cultural și misionar al secolelor VII-VIII*, teză de doctorat, Facultatea de Teologie Ortodoxă din Constanța, Constanța, 2020.

David I. Petre, „Coincidențe și relații generale (indirecte) între Anglia și Dacoromania (sec. III-XIII)” (partea a II-a, împlinire istorică), în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XCIII (1975), nr. 5-6, pp. 746-781.

Drăgoi, Macarie, „Regele Oswald (634-642) și creștinismul anglo-saxon”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Orthodoxa*, Anul LI, 2006, pp. 189-194.

Drimba, Ovidiu, *Istoria Culturii și Civilizației*, vol. III, Edit. Științifică, București, 1990.

- Douglas, Samuel Boutflower, *The Life of Ceolfrid: Abbot of the Monastery at Wearmouth and Jarrow*, Llanerch Press, Sunderland 1991
- Dunn, Marilyn, *The Christianization of the Anglo-Saxons c. 597-c.700. Discourses of Life, Death and Afterlife*, Continuum, New York, 2009.
- Earle, E. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor. O istorie a Bisericii creștine*, Edit. Cartea Creștină, Oradea, 2007.
- Foot, Sarah, *Monastic Life in Anglo-Saxon England, c.600/900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Hayward, Paul, „Gregory the Great as „Apostle of the English” in Post-Conquest Canterbury”, in *The Journal of Ecclesiastical History*, vol. 55, nr. 1 / 2004, pp. 19-57.
- Hunter Blair, Peter, *The World of Bede*, Edit. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Lapidge, Michael (ed.), *Archbishop Theodore. Commemorative studies on his life and influence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Le Goff, Jacques, *Evul Mediu și nașterea Europei*, Edit. Polirom, București, 2005.
- MacCulloch, Diarmaid, *Istoria creștinismului – Primii 300 de ani*, trad. de Cornelia Dumitru și Mihai-Silviu Chirilă, Edit. Polirom, Iași, 2011.
- Miller, S. N., „The British Bishops at the Council of Arles (314)”, in *The English Historical Review*, vol. 42, no. 165, Jan., 1927.
- Moorman, John, *A History of the Church in England*, Adam and Charles Black, London, 1954.
- Pâclișanu, Zenovie, *Istoria creștinismului antic*, Oradea, 1937.
- Platon, Al. F., Laurențiu Rădvan, Bogdan P. Maleon, *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu*, Edit. Polirom, Iași, 2010.
- Popovici, Eusebiu, *Istoria bisericească universală și statistica bisericească*, trad. Atanasie Mironescu, cartea I (De la întemeierea Bisericii până la dezbinarea dintre partea ei de răsărit și cea de Apus), ediția a II-a, Tipografia Cărților Bisericești, Cernica, 1926
- Rendina, Claudio, *Papii. Istorie și secrete*, trad. R. Gâdei, Edit. Bic All, București, 2002.
- Runcan, Nechita, „Contribuția lui Beda Venerabilul la dezvoltarea istoriografiei bisericești universale”, în *Studii de Teologie istorică și Patristică*, vol. I, Editura Performantica, Iași, 2005, pp. 295-326.
- Thompson, A. Hamilton, *Bede: His Life, Times and Writings: Essays in Commemoration of the Twelfth Century of his Death*, Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Ward, Benedicta, „The Venerable Bede”, in *Cistercian Studies*, Brepols Publications, Harrisburg, 1990, pp. 6-10.
- West Haddan, Arthur, Stubbs, William, *Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and Ireland*, vol. III, Clarendon Press, Oxford, 1871.
- Wood, Ian, „The Fall of the Western Empire and the End of Roman Britain”, in *Britannia*, 18, 1987, pp. 252-262.